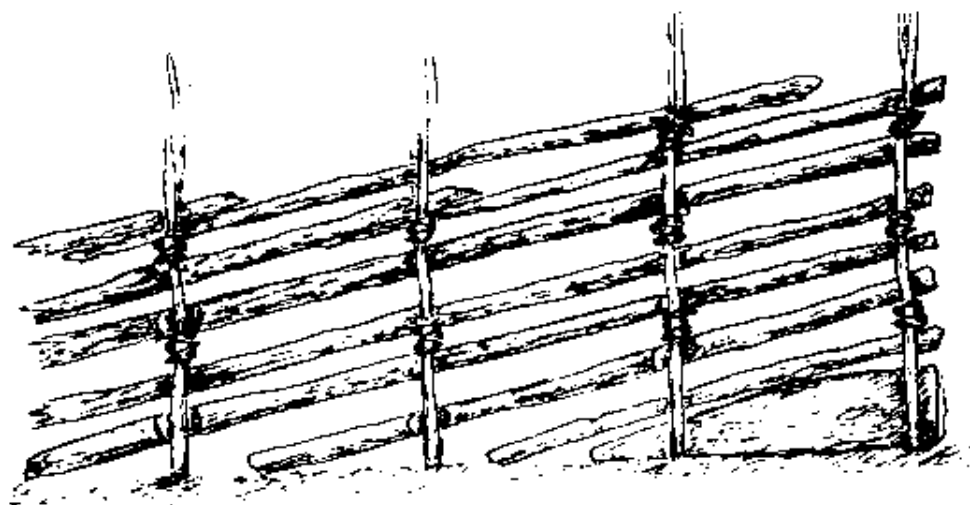

Vi uppför en traditionell gärdsgård

Ett kompendium med bygginstruktioner

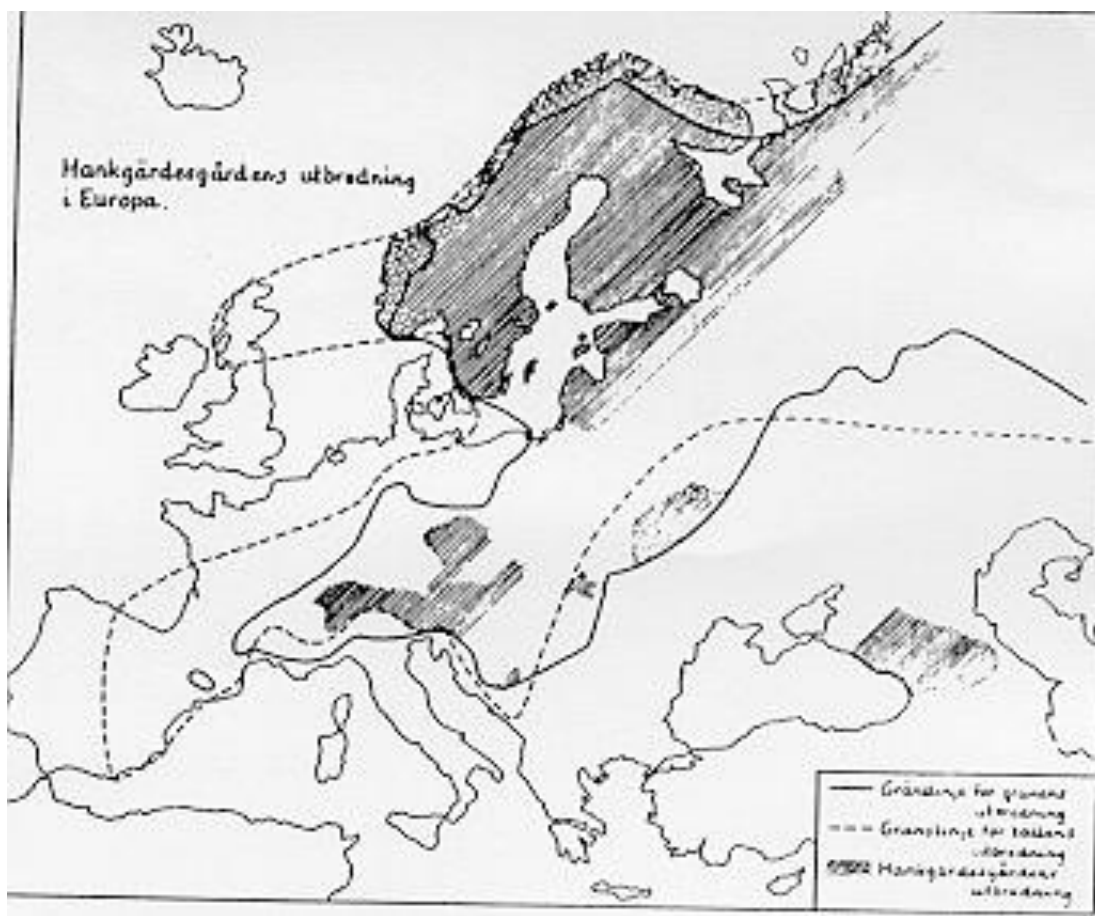
Matts Andersén

matts.andersen@sundom.fi

2016

Om trögärdsgärdens historia

Trögärdsgärdens hör intimt ihop med våra byars kulturlandskap i gängen tid. Den har förekommit i olika utföranden i trakter med god tillgång på skog. I våra trakter har den bl.a. kallats **langgärdsgärd**, **snidgärdsgärd** och **troggärdsgärd**. I Sverige används också andra namn såsom fastbandshage och hankgärdsgärd.

Trögärdsgärdens utbredning i Europa. Den virkeskrävande gärdsgärdens hör samman med skogsbygder som domineras av barrträd.

Heldragen linje = gränslinje för granens utbredning

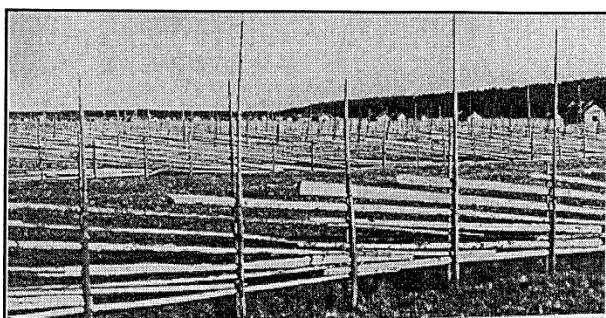
Streckad linje = gränslinje för tallens utbredning

Skuggat område = trögärdsgärdens utbredning

(Efter Janken Myrdal: Hägnaden, arbetstiden och bygdelaget. RIG 1977)

Ragna Ahlbäck berättar bl.a följande om gärdsgårdar i boken *Bonden i svenska Finland*:

De vanliga gärdsgårdarna var byggda med störl och trodor av gran. Störparen stod med en famns mellanrum, och mellan banden, hankarna, fanns tre eller fyra trodor. Banden, tre för varje störpar, var gjorda av späda grantelningar. Fastän man nog visste att det skulle vara nyttigt brukade man inte skotta bort matjorden eller bränna störlarna i den ända som stöttes ner i jorden. Stängselarbetet utfördes helst på våren. En fulltagen karl byggde på en dag 40 famnar ny gärdsgård eller 30 famnar "gammal", i det senare fallet måste han först riva den gamla och sedan spetsa de störlar som gick att använda på nytt. En helt ny gärdsgård stod i fem år eller mer, beroende på jordmånens beskaffenhet, innan den måste förnyas.⁹ Hur stort det årliga behovet av gärdsgårdsvirke kunde vara

Typisk gärdsgård från Vörå.
(Ur *Bonden i svenska Finland*,
E.Hägglund SLS 865:125)

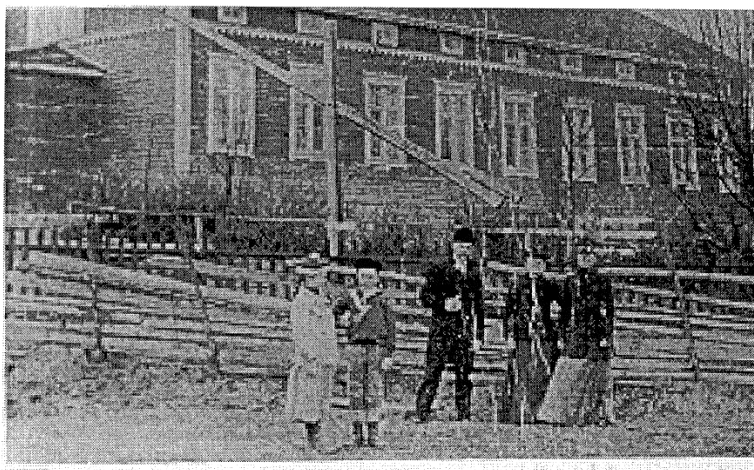
framgår av en uppgift från 1868. Kronoby och kapellsocknen Terjärv behövde det året 3.600 hästlass gärdsel och 720 lass störlar.¹⁰

Gadd och hans samtida utdömde sättet att låta kreaturen beta i skogen och framhöll att det var nödvändigt att övergå till att nyttja ordentligt inhägnade och väl ansade beteshagar för husdjuren. Tengström fortsatte i Gadds efterföljd. Allteftersom de odlade arealerna ökade förändrades småningom synen på hägnadsplikten. Dittills hade det åvilat den som ville ha sina odlingar i fred för kreaturen att se till att de hölls utestängda. Nu började man fordra att kreaturens ägare skulle hålla dem inestängda i beteshagar, och efter många år blev det denna åsikt som segrade. Förordning härom utkom 1864. Då förordningen trädde i kraft den 1 juni 1865 upphävde den 1802 års stängselstadga. Den första paragrafen lydde: "Enhvar, som eger eller nyttjar husdjur, ware pliktig att dem genom stängsel, wallning eller annat hägn så vårda, att de icke inkomma på annans egor". Förordningen omfattar 28 paragrafer med noggranna bestämmelser om husdjursägarnas skyldighet. De böter som utkrävdes för försummelser uppgick i vissa fall ända till 150 mark. Varje samfällighet som så önskade kunde inrätta en särskild myndighet för ägofredens handhavande. På många håll utfärdade sådana nytillsatta myndigheter stängselstadgor avpassade för de lokala behoven.

Enligt den muntliga traditionen var nybyggnad och underhåll av hägnaderna kring åker och äng samt kring de beteshagar, som så småningom inrättades, ett arbete som ständigt pågick. Istandsättandet på våren och den fortlöpande kontrollen under sommaren fick aldrig försummas. Den gamla lagbildning som grundade sig på ekonomisk intressegemenskap bibehölls längst inom arbetet med stängslena. I Österbotten förekom gemensamma hägnadssyner ännu efter sekelskiftet år 1900. Där beteshagar fanns var även de inhägnade med långgärdsgård.

Såväl i många fastlandsbyar som i skärgården var det ganska vanligt att den gamla åskådningen levde kvar, att det var odlingarna som skulle vara instängda, medan boskapen skulle få ströva fritt i skog och mark som erbjöd mulbete. Om en gårdsgård bröts ned eller grindar och led lämnades öppna, kunde det betyda stora skador på växande säd och gräs, och dessutom kunde kreaturen äta sig fördärvade.

Det årliga arbetet med hägnaderna började i skogen med huggning av gärdsel. Arbetet skulle vara avslutat på vårvintern, så att lassen med trodor och störr kunde köras hem med släde. Det vanligaste gärdselvirket var gran. I trakter där det växte höga, raka enar kunde man ta störrar av dessa. Som bindsle användes mest kluvna grantelningar men även grankvistar, som gjordes smidiga genom basning vid eld. Att "höta bindor" var småpojknas syssla, som krävde både påpasslighet och snabbhet, för kvistarna fick varken brännas för mycket eller kallna innan de vreds till gårdsgårdsband; pojkarna fick därför ränna mellan eldarna och gårdarna. Att skala av störrarna, stavarna, och spetsa dem nedtill på det i orten brukliga sättet ankom på de halvvuxna pojkarna, medan det var de vuxna karlarna som stötte ned störrarna, radade in trodorna och band om störrparen. Under sommarhalvåret var det de gamla männens uppgift att hålla reda på hägnadernas skick och företa små

Gårdsgård framför
prästgården i Sundom
i slutet av 1910-talet.
(Ur Sundoms historia I)

reparationer om sådana var av nöden. Vid behov stod de på vakt vid söndrade gärdsgårdar, tills dessa hade blivit iståndsatta. I en beskrivning från Terjärv ingår några ord om hägnadernas betydelse för samsamheten i byn: "Tidigt på våren katar (skalar) man tallar för blivande tjärdalar, pojkarna kata och vässa "stavra" och karlarna klyva gärdsel för de otaliga gärdsgårdarna, som fordra en ständig tillsyn och reparation. Grannsamsamheten fordrar skarpa rågångar och starka "sjiligåla".¹¹

I Solf sockens historia II beskriver Gunnar Rosenholm på ett ingående sätt hur man byggde en gårdsgård.

H ä g n a d e r

Till varje by hörde en nära nog ofattbar lång sträcka hägnader. Först och främst hade man samfällda hägnader, som skilde odlingsmarkerna från skogen, vilken var upplåten till samfällt bete. Mellan socknarna löpte dessutom skiljegårdar, »sjillgålar», av vilka en mot Tölby i Mustasari är omnämnd redan år 1660, medan en annan mot Malax uppsattes omkring 1733. Dessutom hade varje bondgård sina egna hägnader kring åkrar, ängar och beteshagar. På bägge sidor om landsvägen löpte vanligen också stängsel, vilka måste vara i gott skick, ty annars tog sig fåren och svinen genom dem.

Det vanligaste slaget av stängsel var gärdesgården, »jässgålin», gjord av kluvet gärdselvirke, »jejsl». Gärdesgårdens höjd var ungefär 2 alnar. Avståndet mellan störparen, »stavran» eller »stavparen», var en gammal famn.¹⁾ Då man gärdade, mätte man ut avståndet mellan störparen på följande sätt: »An to me en hand i he stavärpare an nyss hadd stött ner å hold i jänstanjen me tan aron å rekk yt armen, å tär stanjen lemna på jolen, tär sko nesta stavärpar sta.» Gärdslet var vanligen starkt snettliggande, varför man brukade tala om »snidijässgå». Gärdselvirket och störarna höggs om vintern. Bittida om våren klöv man gärdselvirket samt barkade och väste störarna. De hann då torka något, innan man gärdade. Sedan saven stigit i träden, högg man gärdsgårdsbanden, »stölingbindona», av ungefär meterhöga granar, »stölingar». Granstammarna klövs, varvid man började i toppen. Bandknippena skulle man förvara på ett skuggigt ställe eller t.o.m. nedsänkta i vatten. Vanligen förfärdigade man inte flera band än man behövde för att gärda under en dag. De band som inte gick åt, lades i vatten. Om de fick torka, blev de nämligen obrukbara.

Tillvägagångssättet då man gärdade en »snidijässgå», var följande: Först lade man ett famnslångt gärdsel i de två första störparen. Ovan på detta lades ett längre gärdsel, som nådde fram till det tredje störparet. Därefter band man det första bandet på det första störparet, varefter man lade ett nytt gärdsel, som nådde fram till det fjärde störparet. Sedan bands det första bandet på det andra störparet, varefter ett nytt gärdsel lades. Detta nådde fram till det femte störparet. Därefter bands det andra bandet på första störparet och det första bandet på det tredje störparet. Därpå lades ett nytt gärdsel, vilket skarvades vid behov, så

¹⁾ I den medeltida Helsingelagens byggnadsbalk föreskrives: »Laga gärdesgård kring åker skall vara en fot mellan störarna och bunden med två band, så hög, att den når upp under armen på en medelstor man, i ängar en halv famn mellan störarna och så hög som förut är sagt.» I Sveriges lag heter det i byggnadsbalken i en utgåva från år 1775: »Gärdesgård bör stängas tät och fast, två alnar hög, och två alnar emellan vart par stör.»

att det nådde ett störrpar längre fram än det underliggande gärdslet eller till det sjätte störrparet. Sedan band man det andra bandet på det andra störrparet och det första bandet på det fjärde störrparet. Därpå lades ännu ett gärdsel, varefter man band det tredje eller sista bandet på det första störrparet, det andra bandet på det tredje störrparet och det första bandet på det femte störrparet. Ovanpå det första störrparets tredje band lades det översta gärdslet, »nakktrodon», som förlängdes, så att det nådde fram till det sjunde störrparet. Ovanför samma gärdsel band man det tredje bandet på det andra störrparet. Sedan man lagt en »nakktrodo» i det andra störrparet, band man det andra bandet på det fjärde störrparet och det första bandet på det sjätte störrparet. Därefter fortsatte gärddandet på samma sätt eller så, att man alltid försåg vartannat störrpar med band och lade två gärdsel mellan banden. Därvid hade man att tillse, att gärdslet alltid nådde två störrpar längre fram än det störrpar, på vilket det nedersta bandet anbragts. Likaså hade man att iakttaga, att »nakktrodon» alltid nådde 25—30 cm förbi bandet. — Om gärdslet var klent och gärdesgården därigenom inte fick önskad höjd eller om man ville ha hägnaden mycket tät, lade man tre gärdsel mellan varje band. Man band därvid alltid på vart tredje störrpar. Med tre gärdsel mellan varje band blev gärdesgården så tät, »så int katton slapp jinom heldär».

En riktig »snidijässgål» kunde, om den var välgjord och uppförd med långt gärdsel och störrar från »neglingsskog» samt bunden med starka band, hålla i 30—40 år. Om störrarna murknat vid markytan och en storm vräkt omkull gärdesgården, kunde hela gärdesgården, »jässgål-flakan», rätas upp och stöttas med nya störrar, »stavras yvi», och då kunde den hålla i kanske ytterligare tjugu år.

Nybyggd gärdsgård
1997 hos
Gull-Britt och Matts
Andersén,
Norrbacken 19
i Sundom

Gärdsgård anno 1997-2016

Låt oss nu ta itu med att uppföra en traditionell gårdsgård. Vi följer en flerhundraårig tradition.

Dessa bygginstruktioner har följts vid *Matts Andersens* kurser och gårdsgårdsbyggande:

- Vid Norrbacken i Sundom våren 1997
- Sundom museum i maj 1997
- Stundars i maj 1999
- Vid Norrbysvägen i Rangsby i juni 1999
- Vid Jåfsbackavägen i Sundom i april 2003
- Vid Gesterbyvägen i Kulla, Kastelholm på Åland i maj 2003, sommaren 2004 och våren 2006
- Brages friluftsmuseum i Vasa i maj 2005 och maj 2006
- Sundom museum i maj 2007
- Stundars i juni 2007 och i maj 2008
- Sundom museum i maj 2010
- Replot Hembygds museum maj 2012
- Vid Norrbacken i Sundom våren 2013 och 2014
- Stundars i juni 2014
- Strömsö, gårdsgårdstalko och TV-inspelning i april 2016

Förberedelser

Under hösten eller vintern huggs virke till gårdsgården: Gärdsel eller trodor och störar – vanligen av gran.

Gärdslena/trodorna bör vara minst 5 m långa men kan vara längre, upp till 10 m.

Gärdselvirket kan i grovändan ha en diameter på 8-15 cm. Alla grövre gärdsel klyvs under våren. Detta sker med yxa och en träkil av björk eller äppelträ (även en järnkil kan användas) som drivs längs gärdslet så långt som möjligt.

Sågat virke skall undvikas för det ger en skranglig gårdsgård utan historisk förebild. Ett handkluvet gärdsel får ofta ett vridet snitt ("tjurigt") så det alltid kommer att ligga an på några ställen. Det är dessutom motstånds-kraftigare mot röta eftersom den spräckta ytan blir tätare än den sågade.

Störarna ("stavarna") skall vara ca 2-3 m långa med en diameter på högst ca 5 cm i grovändan och om möjligt endast fingertjocka i finändan. Tätvuxen gran ger bättre motstånd mot röta än snabbvuxet virke. Hållbarheten ökar också om den del som drivs ner i marken "grillas" över öppen eld så den får en förkolnad skorpa. Man kan även låta samma del av störrarna stå i ett tjärbad några dygn för att motverka röta.

Gärdsgården uppförs

Strax innan arbetet med att uppföra gårdsgården inleds, huggs ca 1 meter höga smågranar ("stölingar") för att användas till band som gärdslena skall vila på mellan störrparen.

Det behövs i regel tre band för varje störrpar.

Banden ("stölingbindona") tillverkas vanligen av meterhög smågran som delas på längden, vilket är lättast om den är halvfrodigt växt. Frodvuxen gran kan vara alltför skör medan senvuxen gran är seg och arbetsam att klyva. Granen kvistas utom i toppen. Ta lika delar kvistar i vardera handen och dra isär banden, bryt med jämn kraft med tummarna som stöd mot stammen. Om snittet börjar gå snett kan man rikta det mot kärnan igen genom att bryta kraftigare med den hand som är på samma sida som det kraftigare bandet.

Banden är en färskvara, i het sol kan de bli oanvändbara efter någon timme. Tillverka därför inte fler band än vad som går åt under dagen och förvara dem fuktigt under en presenning, i en plastsäck eller liknande. Man kan lägga banden i vatten, men de blir då hala att arbeta med. Man kan också värma upp banden genom basning innan de används, d.v.s. dra dem genom en eld, vilket gör dem smidiga att arbeta med. Speciellt vid kyligt väder kan denna metod vara bra.

Med järnstång görs hål för störpären, 8 -12 cm från varandra (avståndet beroende av trodornas tjocklek). Störarna stöts ner i marken tillräckligt djupt så att gärdsgården kommer att stå stadigt.

Avståndet mellan störpären har kunnat variera från ca 1 meter upp till omkring 1,5 meter. För gärdsgården vid muséet i Sundom har ett avstånd på ca 1-1,3 m använts.

Banden binds i en åtta kring störrarna. Man börjar i toppen av bandet med småkvistar, vilka med fördel kan "låsas" under bandet mot första stören. Barksidan av bandet skall vändas utåt kring störrarna och uppåt mellan dem, vilket i praktiken betyder att bandet vrids ett halvt varv då det läggs an mot den andra stören. Antal åttor kan vara 2, 2 ½ eller 3.

Banden skall så långt som möjligt placeras på samma höjd över marken.

Det är viktigt att banden binds hårt, så att de sitter på plats och gärdsgården inte skallrar.

Slutändan av bandet behöver inte fästas, det sitter fast ändå. När bandet är bundet skall det slås samman med en yxa. Vid behov kan den utstående ändan av bandet kortas av.

Gärdsgården kan stängas med olika lutning och täthet beroende på gärdslenas längd. Gärdsgårdstyperna kan benämnas efter hur tätt gärdslena binds.

TVÅ VANLIGA MODELLER

Binda gärdslena under på vartannat störpar blir gärdsgården brantare och glesare:

Modell A ; 1- 3 - 5.

(Detta är samma modell som Gunnar Rosenholm beskriver ovan och den modell som använts vid Muséet i Sundom och vid Stundars)

Bindning på vart tredje störpar ger en mycket tät gärdsgård: **Modell B; 1- 4 - 7.**

Se ritning på nästa sida.

Det första och sista störparet kan i modell A föras med upp till 6 band och i modell B med upp till 9 band.

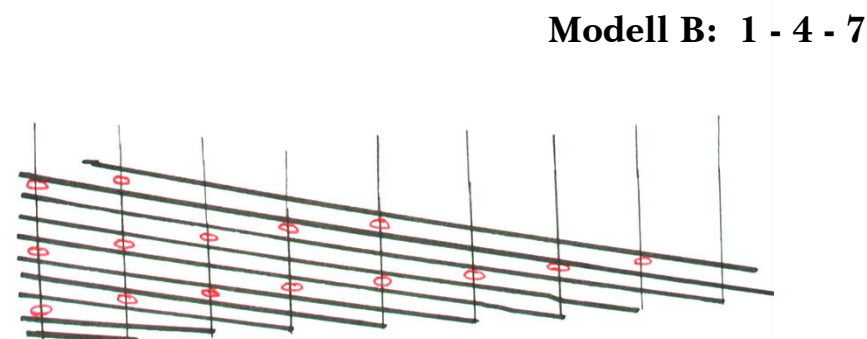
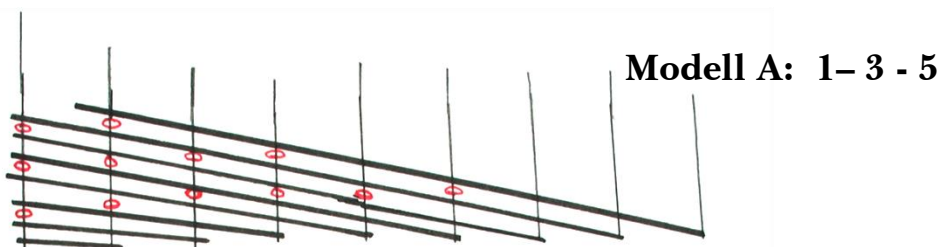
Gärdslena läggs på plats i takt med bindningen. De bör vara någorlunda jämntjocka och lika sinsemellan så att gärdsgården blir stadig. Vid skarvning av gärdslar rekommenderas en överlappning av de spetsiga ändarna.

Gärdsgården kan dras över mindre stenar och berg med hjälp av snedstag eller stödstarvar, som fästs under det översta bandet. Vid kuperad terräng blir man tvungen att göra förskjutningar i gärdsgården. Det är då viktigt att börja förskjutningen 8 till 10 m före ett terränghinder.

En van gärdsgårdsbyggare kan klara av ungefär 50 meter om dagen. Det svåraste och också viktigaste är att få tag i bra bandämnen (stölingar).

Gärdsgårdens livslängd bestäms av hur länge störspetsarna håller. För att fördröja

att de ruttnar kan man låta dem stå i en burk med lika delar träterpentin och trätjära någon dag. Alternativt kan störspetsarna brännas över öppen eld för att i någon mån öka hållbarheten. Man bör också göra störrarna för långa för att kunna använda dem flera gånger. När spetsarna ruttnat huggs banden av och gärdslen får falla till marken. Den ruttna delen av störrarna huggs bort och de drivs ner igen i marken. Därefter binds gärdsgården upp på nytt och det enda som behöver nyanskaffas är banden. Denna reparation kan upprepas ett par tre gånger.

Två vanliga gärdsgårdsmodeller i Österbotten. Se texten på sid 7.

Litteratur

Ahlbäck Ragna	Bonden i svenska Finland - teori och praktik inom åkerbruk och boskapsskötsel. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 1983.
Danielsson Jan & Gerdehag Peter	Bondeboken. Prisma 2001
Gustafsson J-E	Hägnader och stängsel i kulturlandskapet. Historik och arbetsbeskrivning över äldre och modernt hägnadsarbete. Riksantikvarieämbetet, Stockholm. ISBN 91-7192-775-1.
Hagander Sten	Gärsgår'n i vårt landskap. Södertälje 1995
Lång-Kivilinna Gunilla	Gårdstun. Österbottens Konstkommission 2000
Korhonen Teppo	AITA – perinteiset aidat ja portit, Maahenki 2013
Rosenholm Gunnar,	Solf sockens historia II. Allmogekulturen i Solf byarna med Munsmo. Solf kommuns förlag 1965.
Thunell Sören	Vård av trähus. En handbok i vård och upprustning av gammal träbebyggelse. Lts förlag, Stockholm 1977.
Ex. på webbsidor 2016	Svenska gärdsgårdar - http://www.svenskagardsgardar.se/ och Mikael's blogg - http://svenskagardsgardar.blogspot.com/